

CEMİYET VE DİL

(Dil araştırmalarına rehber olmak bakımından)

HİLMİ ZİYA ÜLKEN

Dil de, din ve sanat gibi içtimai değerlerden biridir. Sırf insanların sözleşmelerinden doğmuş fertler-arası bir mahsul değildir. Öteki içtimai değerler ve kurumlar gibi topluluk hayatının düzeni içinde ve onun kanunlarına göre incelenmelidir. Bununla beraber bütün içtimai olgular aynı zamanda fertlerin şuurunda meydana çıkar ve onlar tarafından ifade edilirler. Fizik, kimya olgularından farklı olarak onlar şuurla, iradeyle meydana gelirler. Bundan dolayı, bütün içtimai olguların bir manzaraları da ruhidir. Kısacası içtimai ve ruhi olgular paraleldirler; yahut başka bir deyişle, aynı olguların bir yüzleri ruhi öteki yüzleri içtimaidir. Bu vasıf insana mahsus olan olguları öteki tabiat olgularından ayırır. Ancak insana mahsus veya “mânevi” dediğimiz bütün bu nevi olgularla tabiat olguları arasında bazı ilişkiler de vardır: Bunlar maddeyle mânanın, tabiatla cemiyetin temasa geldiği yerlerdir ki, bunlara içtimai kurumlar deriz; bütün içtimai kurumlar bazı değerlerle bir tabiat olgusunun karşılaştığı bu ilişik noktalarında meydana çıkarlar: Değerlerle fizik tabiatın birleşmesinden toprak zümreleri veya yerleşme kurumu, yine bir kısım değerlerle organik tabiatın birleşmesinden kandaşlık zümreleri veya aile kurumu, v. b. meydana çıkar. Nitekim mânevi değerlerle bir kısım fizik ve organik tabiatın (beyin, hañçere, dil, ses) birleşmesinden dil zümreleri ve linguistik kurum meydana çıkar. Bundan dolayı bütün içtimai kurumlar gibi linguistik kurum da bir manzarasiyle mânevi, öteki manzarasiyle maddi; bir yüziyle hür ve iradi, öteki yüziyle zaruridir. Dillerin bazı tabiî kanunlara bağı olması bu demektir. Nitekim yine dillerin insan iradesi ve hürlüğü ile düzenlenmesi bundan ileri gelir; bu esaslara göre dil ve linguistik olgularına ait araştırmalarda bazı kurallara bağlanmak lâzımdır.

Her dil olgusunu incelerken başlıca üç görüşü birbirinden ayırmalıdır :

1- Dil, insanların birbirine düşünce ve duygularını bildirme-

lerine yarıyan bir alet olduğu için, ruhi-içtimai sabit münasebetleri gösteren linguistik'e uygun birtakım vasıtalarla tasvir edilmiştir.

2- Öteyandan dil cümleler ve kelimeler içinde insanlara mahsus fikirleri, duyguları ve iradeleri taşıdığı için, bir cemiyetin belirli bir zamanındaki görüşleri, kanaatleri, insanların yetkili olduğu ruhi fonksiyonları gözönüne almadan incelenmemelidir.

3- En sonra dil, köy, kabile, site, meslek gibi her hangi bir zümrenin fonksiyonları arasına girer : Bu zümrenin kollektif zihnî işleyişleri ve alışkanlıklarını, otomatizmleri veya dileklerini ifadeye yarar. Bundan dolayı da dilin yapısı ve işleyişi, içinde rol oynadığı içtimai zümre veya cemiyetle arasında bulunan veya bulunabilen münasebetler (ilgiler) bakımından incelenmelidir.

Dil üzerindeki incelemelerde gördüğümüz her üç şekil linguistik sosyolojisine ait ise de, bunlardan birincisi dilin *tabiat olgusu* olarak tetkikini yani kanunlarının araştırılmasını; ikincisi dilin ruhi-mânevi görünüşünü yani dil üzerinde insan iradesi ve muhtarlığını; üçüncüsü dili öteki içtimai zümreler ve kurumlarla ilgileri bakımından incelediği için içtimai değerler ve kurumlar sosyolojisini gerektirir.

Bütün bu araştırmalarda istersek en üstün görünüşü olan kavram ve mânaların incelenmesinden (*sémantique*), istersek en aşağı görünüşü olan hançere işleyişi ve seslerin incelenmesinden (*phonétique*) işe başlayabiliriz. Bununla beraber dilin bir tabiat olgusu gibi görülmesi onda bazı sabit münasebetlerin kavranmasını kolaylaştıracığı için işe buradan başlamak ilmî araştırma bakımından daha faydalı görünüyor.

1. Biliyoruz ki hançereden çıkan seslere ve bunların bağlı olduğu kaidelere ait araştırmalarla *phonétique* uğraşır. Öyleyse dil anketimize buradan başlamalıyız. Meselâ : İstanbul lehçesinde ruz hecesi, başka lehçe ve şivelerde türlü şekiller alıyor : nguz, nuz, v. b. gibi.

2. Bundan sonra dil zümrelerinin bağlı olduğu mantıki-linguistik kaideler araştırılabilir ki, bunlar gramere ve sentaksa ait araştırmaları meydana getirir.

A. Türlü lehçeler arasında aynı gramer kuralının nasıl değiştiği araştırılabilir.

a) Bunun bütün bir memleket içindeki *bölgelere* göre değişimleri

- b) Şehirlerde veya büyük şehirlerde tabakalar ve meslek-
lere göre değişmeleri.
- c) Türlü kültür tesirlerine ve memleketin zaman ve mekân-
da bağlı olduğu türlü medeniyet çevrelerine göre fark-
ları araştırılır. Bu kültür ve medeniyet çevrelerinden uzak-
lık veya yakınlığa göre değişmeler araştırılır.

B. Bundan sonra dilde üslûp tarzları (*stylistique*) ve mânâ veriş-
ler (*sémantique*) umumi mantık kurallarına değil, yine
zümrelere ve kültür çevrelerinin tesir tarzına göre incelenir.

I. Aynı cümlenin çeşitli içtimai zümreler ve tabakalar arasın-
da aldığı şekil ve ifade farkları gösterilir.

II. Aynı kelimenin çeşitli zümreler ve tabakalar arasındaki
mânâ değiştirmeleri incelenir. Bu türlü araştırmalar A. Meillet,
J. Vendryes, Brunot gibi linguistik bilginleri tarafından yapılmıştır.
Meselâ (Kelimeler nasıl mânâ değiştiriyorlar. - Meillet).¹

III. Türlü ifadelerin (*expression*) aynı mânaya gelişini aramak
suretiyle bölge veya tabakalar arasında birleşik olan beşerî vasıflar
meydana çıkarılır.

IV. Aynı cümle veya kelimenin ayrı ayrı tarihî devirlerde nasıl
şekil ve mânâ değiştirdiği incelenir. Bu araştırma tarihî sosyoloji
metotlarına uygun olmalı ve dilin geçirdiği tekâmülü başka içtimai
değerler ve kurumların tekâmülü ile paralel olarak incelemelidir.
O zaman aralarında karşılıklı bağıllık, birlikte değişme veya tersine
orantı münasebetleri olup olmadığı meydana çıkar. Hangi çeşit
değerler ve kurumlarla münasebeti olduğu, hangileriyle hiçbir
münasebeti olmadığı bu suretle anlaşılabilir.

Bu farklar belirli bir *tarihî devre* içinde :

- a) Büyük şehirlerde, kültür mübadele merkezlerinde,
- b) Küçük şehirlerde, kapalı kültür çevrelerinde,
- c) Kasabalar ve köylerde,
- d) Hareketli zümrelerde, göçmenlerde ve göçebelerde mânâ
değiştirmelerinin karşılaştırılması suretiyle daha iyi belirtilir. Bazı
tarihî devreler için bu yapılabileceği gibi birbiri ardından gelen
iki tarihî devre arasındaki münasebet de bu suretle aydınlanır.

¹ Meillet, *Comment les mots changent de sens* [Linguistique et linguistique
générale, pp. 230-271, Paris, 1921].

Atasözleri umumiyetle halk hikmetini temsil eder.

1. Aynı atasözünün bir zamandaki türlü bölgeler, içtimai tabakalar ve meslekler içinde mâna değiştirmesi.

2. Bu ata sözünün ayrı ayrı zamanlar (tarihî seyir) içinde mâna ve ifade değiştirmesi.

3. Çeşitli içtimai şartlar altında sabit kalan (beşerî mahiyet birliğini gösteren) başlıca atasözleri.

4. Muayyen bir bölgeye veya bir içtimai tabakaya mahsus olup başkalarında bulunmıyan atasözleri.

5. Atasözlerinin ve halk hikmetinin değişmesi üzerinde kültür değişmelerinin rolü.

Tekerlemeler ve deyişler :

Atasözleri halk hikmetini ifade ettiği halde, tekerlemeler ve deyişler zümre kanaatleri ve zevklerini ifade eder. Birinciler daha fazla *zihnî*, ikinciler *teessürî*dir. Birinciler dünya görüşünü ve içtimai sağduyuyu, ikinciler estetik davranışları temsil eder.

1. Yüksek tabakalara ve "seçkin"lere mahsus olan tekerlemeler ve deyişler ve bunların kültür çevrelerine göre değişmeleri.

2. Uzmanlık (ihtisas) dallarına mahsus tekerleme ve deyişler : *meslek ağızları*, bunların değişme tarzları [*jargon*].

3. Geniş halk kütesine (köylülere) mahsus deyişler, bunların bölgelere ve devirlere göre değişme tarzları [*patois*].

4. Aşağı tabakalara mahsus tekerleme ve deyişler : [*Argot*], küfürler ve *calembour*'lar.

5. Suçlulara mahsus argo.

6. Mekân ve zamanda müşterek beşerî karakterde olan tekerleme ve deyişler (başka cemiyetler veya kültür çevreleriyle müşterek).

Stéréotypé formüller :

Her zaman bazı içtimai heyetler veya kalabalıklar arasında müşterek bir mâna ifade eden kalıplaşmış cümleler ve tâbirler vardır. Bunlara stéréotypé formüller denir : *Evet* veya *hayır* mânasına gelen baş işaretleri, cümle arasında tekrar edilen bazı kelimeler, cümlelere başlarken veya birbirine bağlarken kullanılan bazı tâbirler (bununla beraber, bunun üzerine, v. b..), otomatik bir tarzda ve mânası düşünülmeden tekrarlanan bütün konuşma unsurları, v. b. gibi, stéréotypé formüller dillerin mühim bir kısmını vücade getirir. Konuşma di-

linde olduğu gibi yazı dilinde de düşüncenin otomatikleşmesinden, kendiliğinden (spontané) ve yaratıcı gücünü kaybetmesinden, dilin kişilikten şuarsuzluğa düşmesinden ibarettir. Fakat bu unsurlar hiç olmadan da ne konuşulabilir, ne yazılabilir. En üstün derecede yaratıcılığı ve kendiliğindenliği olan bir dilde dahi otomatik unsurlar vardır. Linguistik bilgininin vazifesi türlü şartlar altında bir ifadedeki *kendiliğindenlik* ve *otomatiklik* hisselerini ayırmaktır. Bunun yardımıyla dilin türlü (sözlü veya yazılı) şekillerinde yaratıcılığın rolünün nasıl ve hangi sebeplerden azalıp çoğaldığı, hangi şartlar altında bu değişmelerin olduğu tesbit edilebilir.

1. Bir zümrede (bir bölge, bir meslek veya bir içtimai tabakada) müşterek stéréotypé'ler.
2. Bir millette müşterek stéréotypé'ler.
3. Bir kültür çevresinde müşterek olanlar.
4. Medeniyetler arasında müşterek olanlar.

Klişe sözler ve dicton'lar :

Burada bahsettiğimiz -klişe sözler- görünüşte otomatik konuşmalara benzerler. Fakat aslında bunlar şuurlu olarak ve istenerek kullanılan formüllerdir: Bazen uzun bir düşüncüyü kısaltmak için, bazen şuur-altı bazı temayülleri ve içgüdülerini ifade için, bazen de cemiyetlerin umumi efkârında rol oynayan fikir cereyanları veya inançları temsil etmek ve harekete getirmek için kullanılır. Her bakımdan temsilî rolleri vardır. Bunlara *mot d'ordre*, *slogan* da denir. Bu nevi klişe sözlerin halk psikolojisinde ve kültürlerin ifadesinde büyük rolleri vardır. Fakat bunlar da öteki dil unsurları gibi sabit değildir. İfade ettikleri sanı ve inanç cereyanlarına göre mâna değiştirirler. Bir devirde meydana çıkar ve sonra kaybolurlar. Bazıları kendilerini doğuran şartların devamlılığından dolayı yüzyıllarca müddet halk tabakaları arasında yaşar. Bu türlü klişe sözlerin araştırılması dil bakımından olduğu kadar içtimai değerler ve halk psikolojisi bakımından da çok mühimdir. Bunlardan bazıları çok kısa devreler içinde birdenbire meydana çıkıp birdenbire kaybolur. Linguistik bilgininin vazifesi mekân ve zaman şartlarına göre bu dicton'ların doğup kaybolmalarını, çeşitli içtimai zümreler içerisinde yaşama tarzlarını, canlılık ve tesir derecelerini, bunlar arasında artakalan (*survivant*) larının yaşayanlarından ayrılmasını, aynı

devirde türlü bölgeler veya tabakalar arasında farklı ve birleşik olan dicton'ların içtimai rollerini belirtmek olacaktır.

1. Halk dilinde [a) köylü b) şehirli] meydana çıkıp kaybolan dicton'ların rolü.

2. Gazete dilinde doğan ve kaybolan dicton'lar

3. Edebiyat dilinde (roman, hikâye, tiyatro, şiir)

4. İlim ve ihtisas (uzmanlık) dilinde meydana çıkan, devam eden ve kaybolan dicton'lar.

5. Klişe sözlerin doğma, yaşama ve kaybolma nispetlerinin başka içtimai olguların gelişme yoluyla münasebeti : Hangileriyle beraber doğup kayboluyor ? Hangileriyle ilgisizdir ?

Sözlüklerin bölünüş ve hisselenişi (répartition)

Bir dili teşkil eden kelimelerin toplamı bir sözlük (lûgat) meydana getirir. Yazılı lûgatte bulunan kelimelerin hepsi bir dilde kullanılmadığı gibi, bir dilde kullanılan kelimelerin hepsi de her zaman yazılı lûgatlara geçmiş değildir. Bundan dolayı yazılı dil ile yaşayan dil arasında ne de olsa daima bazı ayrılıklar kalmaktadır.

Milletlerin doğuşu, halk tabakalarının birbirine nüfuzu, Paretonun tâbiriyle aşağı halk tabakalarından seçkinlere doğru yükselme hareketi yüzünden bugünün cemiyetlerinde gittikçe yazılı dil zenginleşmeye ve yaşayan dille arasındaki fark azalmaya başlamıştır. Fakat öteyandan, ilim dallarının ayrılması, uzmanlıkların derinleşmesi yüzünden yazı dili tekrar bölünmeye başlamış ve konuşma dilinden ayrılma istidadı göstermiştir. Bu iki hareketin vezinleri arasındaki münasebeti araştırmak linguistik bilginlerine düşer.

Sözlükler içerisindeki kelimeler bir memleket (millet) de müşterek olabileceği gibi, bir bölgeye mahsus da olabilir, yahut köylerde yaşadığı halde şehirlere girmemiş olabilir. Nihayet şehirlere bütün içtimai tabakalar arasında müşterek olabileceği gibi, bir tabakaya veya mesleğe mahsus da olabilir. Bu gibi içtimai şartları gözönüne almadan sözlüklerin içinde bulunan kelimeleri sosyolojik bakımdan değerlendirmeye imkân yoktur. Böyle bir inceleme yapılmazsa sözlükler içtimai ve ruhi fonksiyonları bilinmiyen karmakarışık birtakım kelime anbarlarından ibaret kalır. Vakıa her sözlük aslında alfabe sırasına göre bütün kelimeleri topladığı için böyle bir anbardan başka bir şey değildir. Fakat sosyolog ve sosyal psikolog tarafın-

dan bu kaidelere göre incelendikten sonra kullanışlı bir hale gelir, böyle bir incelemede şu noktaları aramalıdır :

1. Aynı *éthnique* kökten gelen kelimeler: Orta Asya'dan gelenler gibi.

2. İçinden çıkılmış (bağları kaybolmuş) olan eski bir medeniyet çevresinden gelen kelimeler: Greko-buddhik veya manichéiste medeniyetten gelenler gibi.

3. İçinde yaşanılmış olan medeniyetten gelen kelimeler : İslâm medeniyetinde müşterek kelimeler gibi.

4. Yeni girilen medeniyet çevresinden geçen kelimeler : Meselâ

Grek (Rum) medeniyetinden geçenler

İtalyancadan geçenler

Bugünkü Garp temaslarından geçenler

diye bunları da üç safhada tetkik edebiliriz.

Yeni girilen medeniyet çevresinden geçen kelimeler şu tarzda incelenmelidir :

a) Halk arasına nüfuz etmiş kelimeler : şehirde aşağı tabakalara veya köylere kadar girmiş ve yerleşmiş kelimeler.

b) Edebiyat ve aydın diline giren ve yalnız orada kalan kelimeler.

c) İhtisas (uzmanlık) dallarına mahsus olan kelimeler : Çiftçilik, makinistlik, tüccarlık v. b.

d) Türlü içtimai tabakalar arasında müşterek veya farklı kelimeler.

e) Bir içtimai tabakadan ötekine, bir meslekten ötekine geçmek istidadı gösteren veya mâna değiştiren kelimeler.

5. Kelimelerin bir içtimai zümreden diğerine geçiş tarzı da incelenmelidir; meselâ aynı kelime İstanbul'da, İzmir'de veya bir kasabada ve köyde çeşitli mânalara gelebilir. Nitekim bu değişme zaman içinde de takip edilebilir.

a) Yüksek ve aydın tabakalardan okumamış halk tabakalarına doğru kelimelerin nüfuzu : Bu hâdise edebiyat ve basın vasıtasıyla, teknik vasıtasıyla, hükümet teşkilâtı ve vazifeleri vasıtasıyla, itikat ve ibadetler vasıtasıyla, göç ve nüfus hareketleri vasıtasıyla olabilir. Aynı suretle bu hareket ağır, süratli, devamlı, fasılalı, sathi veya derin de olabilir. Kelimelerden bazıları bir müddet yaşayıp kaybolur;

bazıları yüzyıllarca devam eder; bir kısmı yenilerinin baskısı altında hayati gücünü kaybeder ve artakalan halinde kalır; bir kısmı tamamen silinir v. b.

b) Türlü meslekler arasında kelime ve mâna intikalleri: Bir meslekten ötekine de bazı kelimeler geçebilir. Aslında bir mesleğin icadı olan veya onun tarafından mânalandırılan bir kelime ihtiyaca göre başka meslekler tarafından da benimsenebilir. Bu tarzda kelime iktibasları veya yayılmaları, mesleklerin birbiriyle bağlantılarının arttığı devirlerde çoğalır. Bu hal işbölümü ve işbirliği (coopération) ile ilgilidir. Kelime ve mefhum intikallerini araştıranlar içtimai bünyenin bu tarzdaki faaliyetleriyle münasebetini daima gözönünde bulundurmalıdırlar.

c) Aşağı tabakalardan yukarı tabakalara doğru kelime nüfuzu; taklit -umumiyetle- yukarıdan aşağıya, içten dışarıya doğrudur. Üst tabakalarda icat edilen fikirler veya eşya daha kolaylıkla aşağı tabakalara doğru iner. Bununla beraber yukarı tabakalardaki bir nüfus eksilmesini aşağı tabakalardan yükselenler doldururlar. Bu “yükselme” hadisesi Pareto’nun tâbiriyle “seçkinlerin dolanımı” denen esaslı içtimai hareketi vücutte getirir. Bundan dolayı köylerden şehirlere, aşağı tabakalardan yukarı tabakalara doğru nüfus hareketleri aynı zamanda âdetler, mefhumlar ve kelimeler bakımından da nüfuzlara sebep olur. Bu nüfuzu eskidenberi bilhassa romantizm cereyanlarında görürüz. Firdevsi, Shakespeare, V. Hugo gibi büyük şairlerde halktan yüksek tabakalara doğru kesif kelime ve ifade nüfuzlarıyla karşılaşırız. Buna mukabil tabakalar arasındaki bağların son derece azaldığı devirlerde kelime nüfuzu kaybolur. Klâsik edebiyatın halktan ayrı bir dil kullanması, halk kelime ve ifadelerine kapılarını kapaması bundan ileri gelir. “Avam” ve “havas” dilleri bunun neticesidir.

d) Türlü meslekler ve zümreler arasında kelime ve mâna farkları : Meslekler arasında kelime ve ifade değişimleri veya geçişleri olduğu gibi, bunun büsbütün zıddı, bir mesleğe veya bir zümreye mahsus ifade tarzları da vardır. Buna bazılarının tâbiriyle ilim veya meslek argoları denebilir. Bu nevi tâbirler yalnız o meslek mensuplarına mahsustur. Onun dışındakiler tarafından kullanılmadığı gibi anlaşılmasına da lüzum yoktur. Bütün meslekler arasında milletin müşterek dilinin bulunmasına, bu meslek argoları aslâ mâni değildir: Meselâ hekimlere, psikopatologlara, bazı teknisyen-

lere mahsus çoğu Grekçe ve Lâtineden devamlı olarak *forgé* edilmekte olan öyle yeni kelimeler vardır ki, bunların başka meslek mensuplarınınca bilinmesine ve öğrenilmesine ne vakit ne de imkân vardır. Yalnız bu kelimelerden bir kısmı edebiyat veya felsefe kanalıyla umumileştikçe meslekler arasında müşterekleşebilir. Fakat böyleleri nispeten azdır.

6. Yaşıyan kelimeler ve mânalarla artakalan veya ölü kelime ve mânalar da ayrılmalıdır. Vakıa bunların ayrılması oldukça güçtür. Çünkü bir kelimenin canlılık derecesi türlü bakımlardan değişebilir. Bir mevzuda canlılığı çok azalmış sayılan bir kelimenin başka bir mevzuda -tersine- nispeten çok canlılığı olabilir. Bundan başka, aynı kelimenin nesiller arasında da canlılık derecesi farklıdır. Hele bizim gibi dilinde hızlı değişmeler olan milletlerde bir nesil için çok canlı sayılan bir kelime başka bir nesil için canlılığını kaybetmiş olabilir: Meselâ bir nesil *tefekür* yerine *düşünce*, *binaenaleyh* yerine *bundan dolayı* demeyi en doğru yol bulduğu halde, bir başka nesil bu kelimeleri kullanmada devam eder.

a. Belirli bir devirde halk arasında yaşıyan, artakalan veya ölü kelimeler : dilin gelişmesi gözden geçirilirse bunu devirler boyunca incelemek mümkündür. Fakat eski metinler halk diline nüfuz etmiye yetmediği için, yakın zamanlara ait karşılaştırmalar daha kolay ve sağlam olur : Bugün halk içinde türlü meslekten 10 yaşından 80 yaşına kadar insanların aynı şeyi anlatmak için söyledikleri cümleler üzerinde bir anket yapılırsa bu karşılaştırma elde edilmiş olur. Çok defa “bu kelime halk diline girmiştir”, “bu kelime halkın malıdır” gibi umumi sözlerin değerlendirilmesi için böyle anketlere ihtiyaç vardır. Bu yapılmazsa birbirini bozan hükümlere ulaşılabilir.

b. Aynı devirde aydınlar arasında yaşıyan, artakalan veya ölü kelimeler : Bu noktanın incelenmesi daha kolaydır. Çünkü, eski veya yeni kitap, dergi ve gazetelerin gözden geçirilmesi yoluyla bu temin edilebilir : Türkçülük cereyanından önce, Meşrutiyet başında (Serveti Fünun ve Fecri Âti'nin hüküm sürdüğü zamanda) ve bugünkü yayınları karşılaştırmak bir yandan siyasi cereyanlara, modalara, şahsi gerginliklere, v. b. bağlı olarak meydana çıkan zikzaklar ve alçalıp yükselmeler tesbit edilmiş; bir yandan da bütün değişik manzaraların üstünde -eğer varsa- dilin devamlı ve asıl gelişmesini gösteren grafik elde edilmiş olur. Dilde tabii gelişmenin,

sistemli ve iradeli çalışmaların, keyif ve hevesin eseri olan intizam-sız değişmelerin hissesi meydana çıkmış ve bu konuda daha emin konuşacak hale gelinmiş olur.

c. Eski devirden artakalan veya aktarılan kelimelerin canlılık derecesi : Böyle bir araştırmayı en iyi sağlayacak kısa zamanlar içinde yapılan anketler değildir. Bunun için Dedekorkut hikâyeleri, Halk Masalları, Yunus Emre, Fuzuli'nin nesri, Pertev Paşa gibi on asır içindeki değişmeler arasında devam eden ve birleşik olan tarafları gözden geçirmek gerekir. Kısa devrelerin modalarına, geçici cereyanlara bağlı olarak doğan, kaybolan deyiş tarzları veya kelimeler sağlam bir ölçü değildir. Fakat dilin sadeleşmesi, "üslûb-ı acemane" nin ve "üslûb-ı frengâne" nin doğuşu gibi birbirine karşı koyan veya yıkan zıt cereyanlar üstünde dilin özüne ait veya özü tarafından yuğurulan ve benimsenen ifadeler ve kelimelerin değerini belirtmek mümkün olur.

d. Aydınlar ve meslek adamlarının artakalan (*survivant*) kelimeleri taramak veya canlandırmak işindeki rolleri : psikolog, sosyolog, linguist bilgisiyle bugün aydınların bu işteki rolleri daha şuurlu ve sistemli bir hal almıştır. Eskiden bu işi kendiliğinden (*spontané*) ve tabiî olarak şairler, edebiyatçılar ve fikir adamları yaparlardı. Fakat kelime hazinesini toplamak, ayıklamak işi milletin kendi mensuplarından ziyade yabancılar tarafından daha kolay yapılır. Çünkü milletin kendi mensubu yaşadığı kıymetleri kolay kolay değerlendiremez. Dışardan bakan bir kimse bu işte daha objektiftir. Fazla olarak onda öğrenmek merakı da hâkimdir. Bunun için Arap Lûgatini *Firuz-Âbâdi* topladığı gibi, Türk diline de Şemsettin Sami hizmet etmiştir. Aydınların *tarama* işleri dili yaratmadan büsbütün ayırır. Fertlerin, derneklerin veya akademilerin hazırladığı *tarama* lar ile yaşıyan ve yaratılan dil arasında daima fark olacaktır. Bununla beraber akademiler veya derneklerin bu meseledeki çift rolünü karıştırmamalıdır : A. Birisi yaşıyan ve kitaba geçmiş olan dili tesbit etmek (*codifier* etmek). B. Öteki bütün lehçelerde, bütün halk tabakaları arasında ele geçirilen kelimeleri derliyerek bunları şair, edip ve fikir adamı tarafından yaratılmakta olan dil için *potentiel* olarak bulundurmak. Bizde şimdiye kadar bu iki iş veya iki rol birbirine karıştırıldığı içindir ki dernekler veya fertlerin dil çalışmaları hem onu yapanlar, hem de bu çalışmayı görenler tarafından bazı yanlış tefsirlere kapı açmıştır.

7. Yeni kelimelerin teklifi, icadı ve bu işte gösterilen başarı : Dilin sosyolojik bakımdan incelenmesi için, aynı zamanda her an yeni kelimelerin nasıl doğduğu, sahneye çıktığı, ne dereceye kadar yaşadığı, tahriflere uğradığı, neden dolayı kaybolduğunu anketlerle tesbit etmek lâzımdır. Burada yapılacak anket yalnız gazete, dergi ve kitaplarda belirli bir zaman süresi içinde doğan ve kaybolan veya tutunan kelimeleri sınıflamaktan ibaret değildir. Aynı zamanda bunların hangi şartlar altında, nasıl ve kimler tarafından ileri sürüldüğü, kelime icadına sevkeden faktörler ve bu davranışların gördüğü tepkiler, dayanma ve gerileme dereceleri de tesbit edilmelidir. Başka deyimle yeni kelimelerin meydana çıkması gerek objektif, gerek sübjektif bakımlardan incelenmelidir : Objektif bakımdan gazete, dergi ve kitapları taramak suretiyle; Sübjektif bakımdan da yeni kelimeler ileri sürenleri (*néologiste*)leri ve bunların davranışlarını incelemek suretiyle.

Böyle bir araştırma kimse için zararlı değildir. Çünkü bundan elde edilecek şey dilde yeni kelimelerin tutunması ve yaşaması için gereken şartları öğrenmektir. Bu yapılmadıkça herkes birbirine “uydurmacılık”, “tepkicilik” ve buna benzer temelsiz birtakım damgalar basmada devam edecek ve “dilini tabii bir surette tekâmül ettiğine” inananların istedikleri bile, bu lüzumsuz zikzaklar yüzünden bozulmuş olacaktır.

Halbuki dil üzerinde iradeli ve sistemli çalışmaların olmadığı devirler veya yerlerde daği her zaman néologisme’ler olmuştur ve olmaktadır : a) hızlı gelişmekte olan ilimlerde ya ana-dilden yahut Lâtinçe ve Grekçeden devamlı néologisme’ler olur. Bunu hekimlikte, eczacılıkta, makine işlerinde hergün görmekteyiz. b) Edebiyatta ve felsefede néologisme daha az ve daha ağırdır. Bir filozof kendi sistemi için ancak pek zorda kalırsa birkaç yeni kelime ileri sürebilir. Fakat fikir hayatı canlı olan memleketlerde bunlar da eksik değildir. Meselâ metafizik ve existentialisme’in vatanı olan bugünkü Almanya’da felsefe dili böyle bir yaratma gücü göstermektedir. O derecede ki başka milletler, meselâ Fransızlar bunları ya olduğu gibi alıyorlar, yahut aynı tarzda yeni kelimeler koymaya çalışıyorlar : *Dasein-être-là*; *mitsein-être avec v. s.* gibi.c) Gazetelere ve biraz da edebiyata geçen halk diline gelince, oraya modaların, yabancı kültürlerle temasın, yeni cereyanların tesiriyle daima yeni birtakım kelimeler, hattâ ifade ve deyiş tarzları girer ve bazıları da dökülür gider. Yalnız

bu hususta diller arasında bazı farklar vardır. Meselâ Almandada bu hareket daha hızlı, Fransızcada nispeten daha ağırdır. Fakat bundan bir dilin büsbütün mahrum olduğu söylenemez. Bunun böyle olması için dilin kalıplaşmış ve bütün içtimai değişmelerin ve kültür temaslarının silinmiş olması lâzımdır ki, bu da mümkün değildir.

Yeni kelimelerin ileri sürülmesi, yaşatılması ve kaybolması hâdisesini incelerken şu noktaları gözden geçirmelidir :

A. Belirli bir içtimai tabakanın veya mesleğin kadrosunda, bir kelimenin mânasını genişletmek veya değiştirmek.

B. Başka bir içtimai tabakanın veya mesleğin *idiôme*'undan bir kelimeyi aktarmak.

C. Eski bir medeniyet (veya kültür) çevresinden bir kelime aktarmak : bu da ilim ve tenkit argot'larına kaynak vazifesini gören humanités dillerinden kelime aktarmak şeklinde olduğu zaman daha temelli; archaïque her hangi bir dilden aktarma şeklinde olduğu zaman daha temelsizdir.

D. Yeni bir medeniyet (veya kültür) çevresinden kelime aktarmak.

Bu dört nokta her zaman yapılmaktadır. Burada maksadımız onların değerini ölçmek, lüzumlu veya lüzumsuz olduğunu tayin etmek değildir. Fakat sırf bir *hâdise* olarak bu yapılan şeyleri görmek dil araştırmacısının esaslı işlerinden biri olmalıdır. Bu tarzda bir çalışma hekimlikteki diagnostic'e benzer, bir fayda temin eder.

Has isimler :

Has isimlerin veya soy adlarının doğması, değişmesi de içtimai mühim bir hâdisedir. Biz bu hâdisenin içinde yaşıyoruz. Soy adları kanunu ile sistemli bir şekle girdiği ve kısa zamanda yüzbinlerce ad birden meydana çıktığı için, çok karışık problemler kendini göstermiş ve bazı garipsemeler, mukavemetlerle karşılaşmıştır. Fakat bu hâdise daha uzun devrelerde ve kendiliğinden başka memleketlerde de olmuştur ve olmaktadır. Bu mesele sosyolojiyi ilgilendiren anthroponymie diye bir konunun doğmasına bile sebep olmuştur. *Population* dergisinde Albert Dauzat, "Toponymie" ve "Les noms de familles en France" adlı makalelerinde bu konuya dokunmaktadır. Son zamanlarda Fransa'da yabancı kökten gelen soy adlarının kaldırılması temayülü uyanmıştı. Bunun üzerine Fransa'da pek çok yabancı

soy adı olduğu görülerek bunların millîleştirilmesine veya şekillerinin değiştirilmesine başlanmıştır. Biz burada has isimler ve soy adları meselesinde hiçbir hükme ulaşmak niyetinde değiliz. Yalnız bu konunun üzerinde çalışmakta bulunulması bize dil sosyolojisi bakımından yeni bir araştırma sahasının açıldığını göstermektedir.

Bu konuda ilk isim (*prénom*) ile soy adını ayırmalı ve her birine ait ayrı anket yapmalıdır.

1. *İlk isim* : a. Etnik bir kökten gelen has isimler; meselâ bugün kullanılmadığı halde eski Oğuz Türkçesinde veya başka Türk lehçelerinde bulunan adlardan birinin kullanılması gibi;

b. Dinî çevreden gelen has isimler; islâm milletleri arasında müşterek olan isimler gibi;

c. Edebî ceryanların tesiriyle doğan ve bir nesle veya devreciğe mahsus olan isimler; meselâ “Edebiyatı Cedide” veya “Serveti Fünun”un daha sonra da “millî edebiyat”ın moda ettiği has isimler vardır : Hoceste, Jâle, Nermin, Füsûn, v. s. gibi;

d. Siyasi ceryanların tesiriyle meydana çıkan has isimler : Bunu yukarıki maddeden tamamen ayırmak güçtür. Fakat Türkçülük, Osmanlıcılık, İslâmcılık . . . v. b. gibi ceryanların, Meşrutiyet gibi hareketlerin tesiriyle muayyen belirli nesillerde bazı has isimler meydana çıkmış sonra bırakılmıştır.

e. Has isimlerin şekil değiştirmesi : Buraya kadar yaptığımız bütün incelemeleri karşılaştırmak suretiyle devirler veya ülkeler arasında has isimlerin nasıl değiştiği tesbit edilir.

2. *Soy adları* : a. İctimai tabakaların ve mesleklerin açık veya şuur altı temayüllerine göre değişen soy adları araştırılır; meselâ kuvveti, şiddeti, mahareti ifade eden soy adlarıyla, bazı milletlere hattâ bazı firmalara karşı hayranlığı gösteren soy adları da olabilir. Yahudiler Almanya’da soy adı almağa mecbur oldukları zaman canlı ve cansız tabiat eşyasına ait adlar uydurmuşlardı.

b. Devirlere (veya daha kısası asırlara) göre değişen soy adları : Bir devrin zihniyeti ve kültür şartları o devirdeki soy adlarına damgasını basar.

c. Soy adlarının demokratlaşması : Soy adı, esasında, aristokratik cemiyetin doğurduğu bir kurumdur; büyük aileleri ayırt etmeğe yarar. Kabile halindeki cemiyetlerde büyük soylu başbuğ aileleri feodal cemiyetlerde "asalet" unvanları halini almıştır. Fakat son yüzyıllarda cemiyetler demokratlaştıkça soy adları da umumileşmiştir. Bu değişme yalnız soy adının bütün millet tarafından kabulünden ibaret kalmamış; soy adının mânası ve şekli de demokratlaşmaya başlamıştır. Meselâ bizde *zadeler*, *oğulları*, *giller* şeklini almışken, sonradan bunlar da kalkmaya doğru meyil göstermektedir.

d. Umumi soy adı kabulü ve bunun tatbikinden doğan neticeleri de

A- Eski kökten gelme yerleşmiş soy adları

B- Yeniden konan ve ister istemez uydurulan soy adları

C- Yabancı soy adları

D- Tabîleşen ve benimsenen soy adları diye ayırabiliriz.

Memleket ve yer adları : (toponymie)

Bir şehir, köy veya bölgenin adı da bir soy veya ailenin adı gibi zaman içinde değişen içtimai bir dil hâdisesidir. Bu mesele dilcileri, coğrafyacıları, tarihçileri ayrı ayrı ilgilendirir. Fakat hepsinde müşterek olan vasıf sosyal hâdise ile uğraşmalarıdır. Falan şehre ilk çağda verilen adın asırlar içinde geçirdiği değişmeler, sonradan oraya yerleşen kavimlerin verdiği yeni adlar veya eskilerin yeni dil içinde değişik olarak devam eden şekilleri, çift adlar, konumuz olan şehrin zaman perspektiv'i içindeki gelişmesini anlamamıza yarar. Bizim hedefimiz burada dil vasıtasıyla cemiyeti incelemekten ziyade cemiyet vasıtasıyla dili incelemek olduğu için, toponymique araştırmalar dilin şekil değiştirmesi, kelimeleri yu-

ğurması, yeni kelime yaratması gücünü aydınlatmaya yarıyacaktır. Bunun için de başlıca şu yollardan hareket etmelidir :

- A. Kartografi yardımıyla bölge, şehir köy adlarını toplamalıdır.
- B. Tarihî coğrafya yardımıyla bunların geçirdiği istihaleleri görmelidir.
- C. Etnoloji ve etnoğrafya yardımıyla yerli halk ile sonradan yerleşen halk kitlelerinin birbirine tesirini araştırmalıdır ki, bu işte edebiyat ve folklorun yardımı olur.
- D. Bütün bu araştırmalarda eski adların şekil değiştirmesi veya yenilerin doğmasındaki içtimai yapı ve şartların tesirleri gözönünde bulundurulmalıdır: Meselâ Iconium —Konya; Kotyoeum — Kütahya; Soandos — Soğanlıdere; Nikidas — Niğde; Herculis — Ereğli; Militène—Malatya; Gangra — Kangırı- Çangırı; Cratia — Gerede... v. b. gibi.

Buna karşı Orta Asya'dan gelen Türkmen aşiretlerinin adları köylere ve kasabalara verilmiş ve şekilleri az çok değişerek devam etmiştir : Alayuntlu, Afşar, Bayat, Kınık Dögerli v. b. gibi.

Eski adların anahtarını bulmak için şöyle bir cetvele göre çalışılabilir.

	Devirlere göre	Coğrafi şartlara göre	Bugünkü içtimai durum	Halkın itikatları ve âdetler
Şehir adları Dağ adları Köy adları Meşhur yer adları Bölge adları				

Bu araştırmalar yapıldıktan sonra türlü adlar arasında münasebetler araştırılır :

- a. Bir köy adı ile aşiret adı arasında münasebet :
Alayuntlu gibi.

b. Bir şehir adıyla fatih, hükümdar veya mezhep kurucu (tarikât piri) arasında münasebet : Seydi şehir gibi.

c. Bölge veya şehir adlarıyla içtimai vasıfların arasında münasebet : Paşaeli gibi.

d. Başka dilden bir kelimenin ana-dilde yeni bir mânaya gelmek üzere şekil değiştirmesi : Soğanlıdere gibi.

Canlı veya cisimleşmiş ruhî varlıkların adları :

1. Umumiyetle bu nevi varlıkların adları : Hayvan, nebat veya tenasüh inancına ait adlar.

2. Bunlarla aile adları arasında münasebet : Bir hayvan veya nebatı gösteren soy adları.

3. Bunlarla bölge ve semboller arasında münasebet : yani bu adların sembol olarak kullanılması.

4. Yabancı inançlardan geçen kelimeler : Bu mahiyette başka dinlerden geçen kelimeler.

5. Eski etnik inançların arta kalanları : Totem isimleri gibi. Eşyaya delâlet etmek üzere naklen kullanılan has isimler :

1. Fabrika, imalâthane, tezgâh,... v. b. firmaları :

2. Eskiden kullanılmış ve kökleri unutulmuş olan has isimler :

3. Mecazi mânada kullanılan isimler.

İhtisas terimlerinin umumi mânada veya umumî kelimelerin ihtisas mânasında kullanılması: —Bir meslek veya uzmanlığa mahsus olan hususi dil kısmen yayılarak umumi dile mal olabilir. Bu en çok hekimliğe ait kelimelerde halk ihtiyacını karşıladığı için, görülür. Buna karşılık, umumi dile mahsus bazı kelimeler de bir meslek altında hususi bir mânada kullanılmak üzere, hususi bir kelime haline gelebilir. Burada kelime bir olduğu halde mânalar birbirinden ayrıdır. Sınıf, sınıflamak, açıklamak, ocak (fizikte), v. b. gibi.

İçtimai değişmeler ve yapılarla dil hâdiseleri arasındaki münasebeti incelemek her iki ilim için faydalıdır. Fakat dilcilerin bu münasebetleri daima gözönünde bulundurarak dil olaylarının konkrêt vasıflarıyla hangi şartlara bağlı olarak değişmekte olduklarını incelemeleri, bu hâdiseler üzerine tesir ederek onları sistemleştirmelerine hizmet eder. Determinizm, tabii şartlardan faydalanmak üzere hâdiselere tesir etmek demek olduğu için, hürriyetin zıddı değil tamamlayıcısıdır. O bu vasfıyla anarşiden olduğu kadar fatalizm'den de ayrılır.